
Shri Vishvambhara Upanishat

શ્રીવિશ્વાભરોપનિષત્તુ

Document Information

Text title : Shri Vishvambhara Upanishad

File name : vishvambharopaniShat.itx

Category : upanishhat, upaniShat, rAmAnanda, raama

Location : doc_upanishhat

Proofread by : Mrityunjay Pandey

Latest update : December 17, 2023

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot com

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts
are generated using **sanscript**.

December 17, 2023

sanskritdocuments.org

Shri Vishvambhara Upanishat

श्रीविश्वभरोपनिषत्

अथ श्रीविश्वभर उपनिषत् ।

भाषा टीका प्रारम्भः ।

मङ्गलाचरणम् ।

कर्ताम्भोज दलाभि राम नयनं पीताम्भराकं कृतं

श्यामाङ्गं द्विभुजं प्रसन्न वदनं श्रीसीतया शोभितम् ।

कारण्यामृत सागरं प्रियगाणैर्भात्रादिभिर्भावितं

वन्दे विष्णु शिवादि सेव्य मनिशं भजते इष्टिप्रदम् ॥

वात्सत्यादि गुणैः पूर्णा शृङ्गारादि रसाश्रयाम् ।

लक्ष्यादि सेविता वन्दे मैथिलीं राघवप्रियाम् ॥

रामानन्दमहं वन्दे वेद वेदाङ्गा पारगम् ।

राम मन्त्र प्रदातारं सर्वं लोकोपकारकम् ॥

मूल - अथ उन्ने शाङ्किल्ये महाशम्भु प्रपच्छ यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेत्युक्तं भ्रज्म डिमस्ति कोवा सर्वेश्वराधिपतिः निर्गुणसंगुणाभ्यां परः कोवा मूर्त्तीमूर्त्तीभ्याम्पः कर्त्ताकारयिताच कीदृशा इति । अथ कैर्मन्तैः संसारादिमुच्यज्जुवः सधो मुक्तो भवति कोवा मन्त्राणामधिकारं समन्वेतीति ।

अर्थ - भहुत से प्रश्नोत्तर करते हुए तदनन्तर शाङ्किल्य ऋषि ने महाशम्भु से पूछा कि वेद भी जिनका वर्णन प्रत्यक्ष रूप से नहीं कर सकते हैं वह भ्रज्म क्या है ? सर्वेश्वरों (अर्थात् महाविष्णु, महाब्रह्मा, महाशम्भु सहित सभी अवतारों) के अधिपति कौन हैं ? निर्गुण और संगुण दोनों से परे कौन हैं ? कर्त्ता (सबकुछ करने वाले) और कारयिता (सभी से सबकुछ कराने वाले) वे किस प्रकार हैं ? आगे आप यह भी बताएं कि किन मन्त्रों से जुव संसार से छूट कर शीश मुक्त हो जाता है ? उन मन्त्रों का अधिकार उनको है ?

मूल - सहोवाच महाशम्भुः यत्पृथ वांस्तस्य च नामरूपं लीलाऽथ धामानितु चिन्मयानि मनोवयो गोयराज्येवं तानि स्वयं कृपातः क्षुराणं प्रयान्ति अतो रूपमनामेति प्रोक्तोयं राघवः स्वराट तन प्रकाश लूत्तम्य यस्य भ्रज्म सनातनम् ।

अर्थ - शाङ्किल्यऋषि का प्रश्न सुनकर महाशम्भु निश्चय करके भोले कि जिसके विषय में आपने पूछा उन परमात्मा के नाम, रूप, लीला और धाम चिन्मय (सच्चिदानन्द) हैं जो मन और वाणी से अगोचर (परे) हैं । तेवल उन्हीं

કી કૃપા સે સ્વયં પ્રકાશિત હોતે હૈનું | ઇસલિએ હી ઉન સ્વરાટ પરમાત્મા “રાધવ” (અર્થાત રધુકુલભૂષણ શ્રી રામ) જિન્હેં અરૂપ-અનામ (અર્થાત પ્રાકૃત નામરૂપ સે રહિત) કહા જાતા હૈ ઉન્હીં કે દિવ્ય તનુ કે પ્રકાશભૂત “સનાતનભાગ્ય” હૈનું |

મૂલ - સઈશ્વરાણાં પરમોમહેશ્વરः પતિ: પતીનાં પરમં ચ દૈવતં અમૂર્ત મૂર્તાદિ શરીર કોસી કર્તાંય કર્તાંય ન પ્રસંગુક્તઃ | વ્યાપોતિસર્વ નિજ તેજસાય: આણોરણીયામહત: પરસ્તાત્ મૂર્તેણ સર્વ નિર્માણ વિશ્વ સ્વયન્તુ લીલાં વિતનોતિ નિત્યાં દ્રઘો: શરીરભોરૈક્ય મતોદ્વૈતં બુધા જગુ: ન: સમાલ્યધિકત્વાદ્રાતમેદ્વૈત વ ભાષિષે |

અર્થ - વહ શ્રીરામ ઈશ્વરોને પરમ ઈશ્વર હૈનું પતિયોને પતિ હૈનું ઔર દૈવતાઓને પરમ દૈવતા હૈનું | વે શ્રીરામ અમૂર્ત (નિર્ગુણ) તથા મૂર્ત (સગુણ) ભજુ મૂલ શરીર અર્થાત આધાર (સ્તોત) હૈનું | ઔર કર્તા ઔર અકર્તા દોનોં હૈનું ઔર દોનોં સે ભિન્ન ભી હૈનું | જો અપને નિજ તેજ દ્વારા સભી સ્થાનોં પર વ્યાસ હૈનું ઔર સૂક્ષ્મ સે ભી સૂક્ષ્મ હૈનું ઔર બડાંએ સે ભી બડાંએ હૈનું ઇસ રૂપ મેં સમસ્ત વિશ્વ કા નિર્માણ કરતે હૈનું ઔર સ્વયં રૂપ અર્થાત દ્વિજુજ પરાત્પર નરાકૃતિ સ્વરૂપ સે સાકેત મેં દિવ્ય લીલા વિસ્તાર કરતે હૈનું | વિદ્વાન લોગ દો ભિન્ન સ્વરૂપ હોને પર ભી વસ્તુતા: ઇન મેં ઐક્ય માનતે હૈનું ક્યોડું ઉનકે સમાન હી કોઈ નહીં હૈ તો અધિક કેસે હોગા? અસ્તુ વિદ્વાનોં દ્વારા ઉન શ્રી રામ જુ કો અદ્વૈત ભજુ કહા જાતા હૈ |

મૂલ - સર્વાવતાર લીલાંય કરોતિ સગુણોય: અયોધ્યાયાં સ્વયં રામો રાસમેવ કરોતિ સ: સગુણ નિર્ગુણાભ્યાં પરચ્ય પરમપુરુષસ્ય દાશરથેમ્રનસ્ય નાદ બિન્દુ વામનસોરગોચરૌ તચ્યમન્ત્રાશ્રાનન્તાસ્તેષુ ષટ્ખશંતં વરીયાં સસ્તેષુ ચ ત્રયોં મન્ત્રા અતિશ્રેષ્ઠા |

અર્થ - સગુણ રૂપ મેં જો શ્રી રામ વિભિન્ન અવતારોને કે રૂપ મેં લીલા કરતે હૈનું ઔર સ્વયંરૂપ મેં જો શ્રી રામ શ્રીધામ અયોધ્યા મેં ડેવલ રાસ કરતે હૈનું વહી સગુણ-નિર્ગુણ દોનોં સે પરે પરમપુરુષ શ્રી દાશરથિ રામ કા મન્ત્ર નાદબિન્દુ અર્થાત દેહબિન્દુ દોનોં અક્ષર મન-વચન સે પરે હૈનું | ઉનકે અનન્ત મન્ત્ર હૈનું ઉનમેં સે તીની ૬૦૦ મન્ત્ર શ્રેષ્ઠ હૈનું ઉનમેં સે બી તીન મન્ત્ર અતિશ્રેષ્ઠ હૈનું |

મૂલ - ષડક્ષરો દ્વયાખ્યાં મન્ત્ર રતં યુગમ મન્ત્રશચેતિ બિન્દુ પૂર્વકો દીર્ઘાંગ્રિસ્તતઃ ડેવલ દીર્ઘાંગ્રિઃ તતો માયેતિ અથ નમૈતિ પ્રથમં શ્રીમદિતિ તતોરામચન્દ્ર ચરણો વિતિ બ્યુધાન્તરં શરણમિતિ પર્દ પશ્ચાત્પ્રાપ્યે ઇતિ વદેત્ત્ર પુનશ્ચ શ્રીમતે ઇતિ અથ રામચન્દ્રયેતિ તદ્ગ્રે નમ ઇતિ યો દાશરથેદ્વ્યાખ્યાં મન્ત્રાણાં પ્રવર્તે મન્ત્ર રતમધીતે સ સવાર્ની કામાનશ્વરૂપે તેન સહ મોદ્દે ઇતિ અથ પ્રાણવાદન્તરં ન દ્રિતીયાક્ષરમસ્તુતીયાક્ષરં સી ચતુર્થાક્ષરં તા પચ્યમાક્ષરં ર ષષ્ઠાતરં મ સમમાક્ષરં ત્યામાશ્માક્ષરમિતિ ઇમમાશ્માક્ષરં વિદ્વાનુ મુક્તો ભવતિ એતેમન્ત્રયાં સર્વ મન્ત્ર વરું જર્વા સંધ્યો મુચ્યાતે કર્મ બન્ધનાંત્રય: શ્રીરામેડતિ ભજિત્તમાન્દ્ર સ એવૈતમન્ત્રાવિકારીતિ |

અર્થ - ષડક્ષર મન્ત્રરાજ (૧) મન્ત્રોને રત મન્ત્રદ્વય (૨) ઔર યુગલ મન્ત્ર (૩) યહ તીન મન્ત્ર હૈનું | અબ મન્ત્રાદ્વાર દિયાતે હૈનું | બિન્દુ પૂર્વક દીર્ઘ અગ્રિ બીજ રકાર (૨ા) ઉસકે બાદ ડેવલ દીર્ઘ અગ્રિ બીજ ર કાર (૨ા) ઉસકે પીછે (માય) હિર નમ: ઐસા સબ મિલાકર “સા રામાય નમ:” યહ ષડક્ષર રામ મન્ત્ર હુઅા | અબ મન્ત્ર દ્વય દિયાતે હૈનું પ્રથમ શ્રીમદ્દ ઉસકે પીછે રામચન્દ્ર ચરણો ઐસા કહના ઉસકે પીછે શરણ યહ પદ કહે ઔર ઉસકે પીછે પ્રપદ્યે ઐસા કહે હિર શ્રીમતે કહ કર રામચન્દ્રાય કહે ઉસકે આગે નમ: કહે સબ મિલાકર “શ્રીમદ્રામચન્દ્ર ચરણો શરણ પ્રપદ્યે

શ્રીમતે રામચન્દ્રાય નમઃ” યહ રૂપ અક્ષર વાલા મન્ત્રદ્વય સબ મન્ત્રો મેં અતિશ્રેષ્ઠ મન્ત્રરત્ન હૈ ઇસે જો પ્રાણી જપતા હૈ વહ સભી કામનાઓ કો પ્રામ કરતા હૈ ઔર શ્રીરામ જી કે સાથ આનંદ કો પ્રામ હોતા હૈ । અખ યુગલ મન્ત્ર કા સ્વરૂપ દિખાતે હૈ - O કાર કે પીછે “ન” દૂસરા અક્ષર “મ” તીસરા અક્ષર “સી” ચૌથા અક્ષર “તા” પર્યામાક્ષર “શ” છઠવાં અક્ષર “મા” સમમાક્ષર “ભ્યાં” અષ્મમાક્ષર હુઅસ સબ મિલાકર “O નમઃ સીતારામાભ્યાં નમઃ” યહ અષ્માક્ષર યુગલ મન્ત્ર કા જાનનેવાલા મુક્ત હોતા હૈ ઇન તીનો શ્રેષ્ઠ મન્ત્રો કા જપ કરકે જીવ કર્મ બન્ધન સે શીધુ મુક્ત હો જાતા હૈ । જો શ્રીરામ કે અનન્ય ભક્ત હૈ વહી ઇસકે પરમ અધિકારી હૈ ।

મૂલ - શ્રીરામ એવ સર્વ કારણાં તસ્ય રૂપદ્વયં પરિષિનમપરિષિનં પરિષિન સ્વરૂપેણ સાકેત પ્રમોદવને તિષ્ણનું રાસમેવ કરોતિ દ્વિતીય સ્વરૂપં જગદુપત્યાદે: કારણાં તદક્ષિણાદ્ગારાત્ક્ષીરાબ્ધિશાયી વામાદ્ગાડ્રમાવૈકુણ્ઠવાસીતિ હૃદયાત્પરનારાયણો વભૂવ ચરણાભ્યાં વદરિકોવનસ્થાયી શૂઙ્ગગારાત્રનનનન ઇતિ ।

અર્થ - શ્રીરામ હી સભી કે પરમકારણ હૈન । ઉન્હીં શ્રીરામ કે દો સ્વરૂપ હૈન પરિષિન ઔર અપરિષિન । પરિષિન સ્વરૂપ સે સાકેત પ્રમોદવન મેં સભિયોં કે મધ્ય સ્થિત હોકર કેવળ રાસ કરતે હૈન । દ્વિતીય જો અપરિષિન સ્વરૂપ હૈ વહી સમસ્ત સંસાર કી ઉત્પત્તિ કા કારણ હૈ ઉસી સ્વરૂપ કે દક્ષિણ અદ્ગા સે ક્ષીરસાગર મેં શયન કરને વાલે નારાયણ પ્રકટ હોતે હૈન । વામ અદ્ગા સે રમાવૈકુણ્ઠવાસી નારાયણ પ્રકટ હોતે હૈન । હૃદય સે પરનારાયણ ઉત્પત્ત હોતે હૈન । ચરણોં સે બગ્રીવન મેં તપત્યા કરને વાલે નર-નારાયણ ઉત્પત્ત હોતે હૈન । શૂઙ્ગગાર સે નન્દનન શ્રીકૃષ્ણ ઉત્પત્ત હોતે હૈન ।

મૂલ - એવ સર્વેડવતારા: શ્રીરામચન્દ્રચરણ રેખાભ્યઃ સમુદ્ભવન્તિ તથાડનન્ત કોટિ વિષ્ણવશ ચતુર્વ્યૂહશ્ચ સમુદ્ભવન્તિ એવમપરાજિતેશ્વરમપરિમિતા: પરનારાયણાદ્ય: અષ્ટભુજા નારાયણાયશાનન્તકોટિ સઙ્ગ્રહકઃ: વદ્કુળાંજલિ પુટા: સર્વ કાલં સમુપાસતે યદાવિષ્ણવાદીન યદાદફાપયતિ તદા તદ્દ બ્રહ્માણ્ડદે સર્વ કાર્ય કુર્વન્તિ તે સર્વ દેવાદ્વિવિધા: ભિત્રાંશા અભિત્રાંશા શ્રીરઘૂરમુભયે સેવન્તે ભિત્રાંશા બ્રહ્માદ્ય: અભિત્રાંશા નારાણાદ્ય: ।

અર્થ - ઈસ પ્રકાર સભી અવતાર શ્રીરામચન્દ્ર કે ચરણોં કી રેખાઓં સે પ્રકટ હોતે હૈન તથા અનન્ત કોટિ વિષ્ણુ ઔર ચતુર્વ્યૂહાદિ ઉત્પત્ત હોતે હૈન । ઐસા અપરાજિતેશ્વર (અયોધ્યાપતિ) શ્રીરામ કા અમિત પ્રભાવ હૈ જિનકે સામને અનન્તકોટિ પરનારાયણ, અષ્ટભુજ નારાયણાદિ દોનોં હાથો કો જોડાએ હુએ ખડકાએ રહતે હૈન ઔર નિત્ય ઉન્કી ઉપાસના કરતે હૈન । જબ જબ ઉન અસંગ્રહ બ્રહ્મા વિષ્ણુ શિવાદિ કો શ્રીરામ સે આજ્ઞા મિલતી હૈ તથ તથ વે સબ કોટિ કોટિ બ્રહ્માણ્ડ કા ઉત્પત્તિ પાલન સંભાર કરતે હૈન । વે ન્રિદેવ દો પ્રકાર કે હૈન (૧) ભિત્રાંશ ઔર (૨) અભિત્રાંશ । યે દોનોં શ્રીરઘૂરુલશ્રેષ્ઠ ભગવાન કી સેવા કરતે હૈન । ભિત્રાંશ તો બ્રહ્મા શિવાદિક ટેવતા હૈન ઔર અભિત્રાંશ નારાયણાદિક અવતાર સ્વરૂપ હૈન ।

મૂલ - સહસ્ર સમાઃ જીવાત્મન: પગ્યાદ્ગોપાસનાં કુર્વન્તિ તત આનન્દરૂપા ભવન્તિ તત: સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીદેશેવાદ્વિતીય સ એક્ષત બહુસ્યાં પ્રજાયૈય પૂર્વ પગ્યાદ્ગોપાસનકઃ સૃષ્ટિ સમયે શ્રીકૃષ્ણોપાસનાં સમનુષ્ય ગોલોક પ્રાણીવન્તિ તત્ત્વ કેશિતત્ત્રૈવ તિષ્ણન્તિ કેશિદ્રમોપાસનાડધિકારિણો ભવન્તીતિ વિષણવાધૃતમદેહે પ્રવિષ્ટે દેવતાડભવત્ મર્યાદધમ દેહેણ સ્થિતો ભજતિ દેવતા: ।

અર્થ - જીવાત્મા જબ સહસ્રોં વર્ષ પર્યન્ત પગ્યાદ્ગોપાસના (અર્થાત સૂર્ય ગણેશ શક્તિ શિવ વિષ્ણુ કી ઉપાસના)

કર લેતે હૈ તબ આનંદ રૂપ હો જાતે હૈ । છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્દ મેં વર્ણિત પરમાત્મા જો એક હૈ અદ્ધ્રીય હૈ જિસને બહુત હો જાને કી ઇચ્છા સે મુખ્ય પગ્યસ્વરૂપ ગ્રહણ કિએ । પૂર્વ મેં સૃષ્ટિ સમય મેં યહ પગ્યટેવોપાસક ક્રમ સે શ્રીદુષ્ણોપાસના કો પ્રાપ્ત કરેલે ગોલોક કી પ્રાપ્તિ કરતે હૈ । વહીં જાકર કુછ જન વહીં નિવાસ કરતે હૈ ઔર કુછ જન શ્રીરામોપાસના કે અધિકારી હોતે હૈ ઔર તદ્દનન્તર સર્વોપરિ સાકેતલોક કો પ્રાપ્ત કરતે હૈ । વહી પરમાત્મા વિજ્ઞાવાદિ ઉત્તમ શરીર મેં પ્રવિષ્ટ હોને સે દેવતા કહલાતે હૈ ઔર મર્યાદા લોક મેં રહેને વાલે અધમ મનુષ્યોને કે શરીર મેં પ્રવિષ્ટ હોને સે દેવતાઓનો કો ભજતા હૈ ।

મૂલ - પરાત્પરસ્ય શ્રીરામનામ્ભઃ સર્વેષાં નારાયણાદીનાં નામાનિ ભવતિ તસ્ય ધામ્ભસ્તેષાં ધામાન્યુત્પથન્તે તલ્વીલાતઃ સર્વેષાં લીલા પ્રાદુર્ભવન્તિ તત્સ્વરૂપાત્સર્વેષાં રૂપાઙ્યાવિર્ભવન્તિ સ એવાયોધ્યાધિપતિ: સર્વકારણાનામાદિકારણાં ન તસ્માદિદ્ધિત્પરં તત્ત્વમસ્તીતિ ।

અર્થ - પરાત્પર શ્રીરામ જુ કે નામ સે સભી નારાયણાદિ નામ પ્રકટ હોતે હૈ । ઉન્હીં કે ધામ સે સભી ધામ ઉત્પત્ત હોતે હૈ । ઉન્હીં શ્રીરામ કી દિવ્ય લીલા સે સભી અવતારોની કી લીલા કા પ્રાદુર્ભાવ હોતા હૈ । ઉન્હીં શ્રીરામ કે દિવ્ય દ્વિભુજ પરાત્પર રૂપું સે સભી ચૃતુર્ભુજ ખડુભુજ અછભુજ દશભુજ પ્રભુતિ અનન્તભુજાદિક પર્યન્ત સભી ભગવદ્દ્વસ્તુરૂપોનો કા આવિર્ભાવ હોતા હૈ । વહી અયોધ્યાધિપતિ ભગવાન્ન શ્રીરામચન્દ્ર સર્વ કારણોને કે આદિકારણ હૈ । ઉનકે પરે ઔર કોઈ તત્ત્વ નહીં હૈ અર્થાત વે હી પરમતત્ત્વ હૈ ।

મૂલ - અથ યન્ત્ર સં લિખ્યતે । રામ પ્રામૈ મુમુક્ષુભિ: યન્ત્ર વિના ન સંચિદ્ધિર્મન્ત્રાણાં દેવતાભનામ્ । કામ છોધાદિ દોષાણાં યન્ત્રાણાં યે ન વૈભવેત् । તતો યન્ત્રમિતિ પ્રોક્તં યમનાયન્ત્રમિત્યપિ । ષટ્ કોણાં પ્રથમં લેખયં વૃત્તાં સંવિલિપ્તતાઃ । અષ્ટૌ દલાનિ લેખ્યાનિ તત્ત્વસ્યાચ્ય તુરસ્કામ્ । સર્વેશ લક્ષણીર્યુક્તં દિવ્યં સર્વ સુખ પ્રદમ્ । સર્વાવતાર વીજેશ્વ વેણ્યેધન્ત્રમુતમામ્ । તત્ત્વ પૂજનં કુર્યાદ્યન્ત્રસ્ત્ય સર્વદા । તન્મધ્યે વ્યક્તમાલેખયં સાધ્ય કર્મ વિધાનતઃ । વીજમ્યુનસત્કાલિપેતતાં કોઈ કૃત્યમાન્ન મથમ્ ।

અર્થ - અબ યન્ત્ર લિખતે હૈ । રામ જુ કી પ્રાપ્તિ કે લિખે મુમુક્ષુજન બિના યન્ત્ર પૂજન કિએ મન્ત્રાત્મક દેવતા કો સિદ્ધ નહીં કર સકતે હૈ ઇસલિએ યન્ત્ર કા અવશ્ય પૂજન કરના ચાહિએ । કામ છોધાદિ દોષોને પર યન્ત્રાણા (તાડાના અર્થાત વશ મેં કરના) કરને કે કારણ ઇસે યન્ત્ર કહા જાતા હૈ । અબ યન્ત્ર બનાયો - પ્રથમ દો ત્રિકોણ કે ષટ્કોણ ચક બનાયો હિર ચારોં ઔર સે ગોલાકાર લિખે । હિર આઠ દલ લિખે બારહ વજ શૂલ સહિત સત્ત્વ રજ તમ રૂપ તીનરેખા યુક્ત ચતુરસ્ક્રભૂગુહ લિખે ચારોં દિશાઓને ચાર દ્વાર લિખે જો સભી લક્ષણોને યુક્ત ઔર સર્વસ્યાખ પ્રદાન કરને વાલે હોનો । યન્ત્ર કો સભી અવતારોને બીજ સે વેચિત કરેં તબ ઇસ યન્ત્ર કા સર્વદા પૂજન કરેં । યન્ત્ર કે મધ્ય મેં વિધાનપૂર્વક સ્પષ્ટ સાધ્ય કર્મ લિખે । રાં વીજ કે ઊપર બષ્ટી વિભક્તિ સહિત સાધક નામ ભગ લિખે ઔર રાં વીજ કે દોનોં પાર્શ્વ (બગલ) મેં દો કુરુ લિખે ઇસ વિધાન સે લિખે ।

મૂલ - અથ તત્પરસ્ય વીજાનામાવૃત્તિ વિદ્યીતાત્મે । ભૂયો દશાક્ષરેણાત્દેશેશ્ચુક્ષ બુદ્ધિમાન્ન અગ્રિકોણાદિ કોણેષુ ખડુગાનિ ક્રમાલિપ્તેત । પુનઃ કોણકપોલેષુ હ્રી શ્રી ચ વિલિપેતુસ્થી: । પ્રતિકોણાગ્રમાલેખયં હું બીજ કેશેશ્યેચ । વર્ણમાલા મનોધ્યાતા ચત્વારિશચ સમય । વર્ણા સમ દલેખેવં ષટ્ ષટ્ પગ્યાશે દલે । પૂર્વસ્યાદ્દેશેશેલાદિ વર્ણેસર્વંચત્તવાવિત્ । લિપેદ્વીજદ્વયં સમયઙું નરસિંહ વારાહયો: । દિવિદુક્ષયપૂર્વસ્યાં ભગૃહેચતુરસ્ક્રાં: ।

યન્ત્રમેતત્સમારાધ્ય ભુજિત્તે મુજિલબેન્નરઃ ।

અર્થ - અબ ઉસકે પીછે પગચ બીજ અર્થાત રી રૂ રૈં રો રઃ ચારોં ઓર સે લિખે । ઇસકે પશ્ચાત દશાક્ષર “હું જાનકી વલ્લભાય સ્વાહા” ઇસ મન્ત્ર સે શુદ્ધ હોકર બુદ્ધિમાન વેચિત કરે । અગ્રિ કોણાંદિ છહોં કોણ મેં અદ્ગાન્યાસ (૧) રાં હૃદયાય નમ: રા । રીં શિરસે સ્વાહા ૩ । રું શિખાયૈ વષટ્ટ ૪ । રૈં કવચાય હું પ । રોં નેત્રાભ્યાં વૌષટ્ટ ૫ । રઃ અસ્ત્રાય હૃદ્દ) કમ સે લિખે હિર કોણ કે કપોલ મેં હ્રીં ઔર શ્રી દોનોં કો બુદ્ધિમાન લિખે । કોણ કે અગ્રભાગ મેં હું બીજ કો લિખે ઔર અષદલ મેં વાર્ણમાલા મન્ત્ર જો ૪૭ અક્ષરોં વાલા હૈ ઉસે લિખે । સાત દલ મેં છ: છ: અક્ષર લિખે ઔર આઠવેં દલ મેં પાચ અક્ષર લિખે ઉસકો પૂર્વ સે કાદિ વર્ણોં સે અર્થાત કં ખં ગં ધં કં । ચં છં જં ઝં । ટં ઢં છં છં એં । તં થં દં ધં નં । પં હું બં ભં મં । યં રું લં વં । શં ધં સં હં । લં કં ધાતિ । ઇન અક્ષરોં સે તત્ત્વ કે જ્ઞાતા વેચિત કરે ચતુરસ્ત તીન ભૂગૃહ કે ભીતર પૂર્વિક દશો દિશા મેં નૃસિંહ બીજ ક્ષોં ઔર વારાહ બીજ હું દોનોં બીજ કો લિખે યહ ચન્ત્ર સબ્ન પ્રકાર સે આરાધન કરને યોગ્ય હૈ । ઇસકે પૂજન કરને સે મનુષ્ય ભુજિત્ત (સાત્વિક ભોગ) ઔર મુજિત્ત કો પ્રામ હોતે હૈ અબ ચન્ત્ર કી દૂસરી વિધિ લિખતે હૈ યથા -

મૂલ - મધ્યેદથવા લિખેતારં ષટ કોણેધ્યપિ ચ કમાત્ । વર્ણા શ્રીરામ મન્ત્રાય સન્ચિષ્યગં ચ માનમથમ્ । ગાંડેષુ ચ તથા માયા ડિજાલ્કે ચાવિલેખનમ્ । પૂર્વવતત્ત્રપાર્ણીષુ માલા મન્ત્ર કમાલિખેત્ । દશાક્ષરેણ સંવેદ્યકાદીનિ વિલિખેતાત: । દિવિદુક્ષું તથા વીજે નરસિંહવારાહ્યો: યન્ત્રાન્તરમિં સાઙ્ગગમ્માવરણાં વિધિનાર્થેત્ રાજતે વાથ સૌવર્ણ ભૂર્જે સંલેખ્ય પૂજયેત્ ।

અર્થ - અથવા ચન્ત્ર કે મધ્ય સે લેકર છહોં કોણ મેં કમ સે શ્રીરામમન્ત્રોં કે અક્ષર સહિત ઊંકાર કો લિખે । (૦ં રાં ૦૦ં રા ૦૦ં મા ૦૦ં ય ૦૦ં ન ૦૦ં મ: ઇસ પ્રકાર લિખે) ઔર (છહોં કોણ કે સંચિ મેં અદ્ગાન્યાસ પૂર્વક કામભીજ કલીં લિખે અર્થાત કલીંાં હૃદયાય નમ: । કલીંશી શિરસે સ્વાહા । કલીંદું શિખાયૈ વષટ્ટ । કલીંરું કવચાય હું । કલીંશે નેત્રાભ્યાં વૌષટ્ટ । કલીંર: અસ્ત્રાય હૃદ્દ ઇસ પ્રકાર લિખે) કપોલ મેં માયા બીજ એં લિખે ઔર ડેશર મેં અર્થાત અષદલ મેં પૂર્વ કે સમાન ૪૭ અક્ષર કા જો વાર્ણમાલા મન્ત્ર હૈ ઉસે કમ સે લિખે હિર ઉસે દશાક્ષર મન્ત્ર સે વેચિત કરકે હિર કાદિ અક્ષરોં કો લિખે તથા ચતુરસ્ત ભૂગૃહ કે ભીતર પૂર્વિક દશો દિશા મેં નૃસિંહ વારાહ દોનો કે બીજ લિખે યહ દૂસરે પ્રકાર કા ચન્ત્ર મેં અદ્ગા સહિત આવરણો કી વિધિપૂર્વક અર્થના કરે । ચાન્દી મેં અથવા સ્વર્ણ બોજપાત્ર મેં લિખકર પૂજન કરે ।

મૂલ - હું જાનકી વલ્લભાય સ્વાહા ક્ષૌમ્ । હું પઠેત્પુન: । દશાક્ષરો વારાહસ્ય નરસિંહસ્ય મનુઃસુત: હ્રીં શ્રી કલી તથોત્ત્રમો વદેતાદનન્તરં ભગવતેપદ ભૂયાત્-ઇતિ રઘુનન્દનાયેતિ પદ વદેત્ત તતો રક્ષોદ્ધ વિશાદેતિચ મધુરે ન પદ પશ્ચાત્ પ્રસ્તોતિ તતો વદેત્ વદનાયેતિ પદ ભૂયાત્પશાદમિતતેજસોઈતિ તતોભલાય નિગાદેત્ રામાય વિષણવે નમ: હ્રીં શ્રી કલીંશોં નમોભગવતે રઘુનન્દનાય રક્ષોદ્ધ વિશાદ્ય મધુર પ્રસત્ર વદનાય અમિત તેજસે ભલાય રામાય વિષણવે નમ: । એષમાલા મનુઃ પ્રોક્તો નગણાં ચિન્તતાર્થદ: ।

અર્થ - “હું જાનકી વલ્લભાય સ્વાહા” યહ દશાક્ષર મન્ત્ર હૈ ક્ષોં હું યહ દોનોં નૃસિંહ ઔર વારાહ મન્ત્ર કા બીજ હૈ । અબ માલા મન્ત્ર કહતે હૈ હ્રીં શ્રી કલી તથા ૦૦ં નમો કહે । તદનન્તર ભગવતે પદ કો કહના હિર રઘુનન્દનાય ઐસા કહે તથ રક્ષોદ્ધવિશાદ્ય કહે હિર પીછે મધુર પદ કહે તથ પ્રસત્ર ઐસા કહે હિર વદનાય ઐસા કહે પીછે અમિત

तेजसे ऐसा कहे तब बलाय कह कर रामाय विष्णुवे नमः कहे । ऐसा मन्त्रोद्धार छुआ । ०० नमो भगवते रघुनन्दनाय रक्षोद्धार विशदाय मधुर प्रसन्न वदनाय अभित तेजसे बलाय रामाय विष्णुवे नमः यह माला मन्त्र कहा है यह मन्त्र मनुष्यों को मनोवाञ्छित कुल देने वाला है ।

मूल - अ० सीं सीतायै वदन् नमोन्तः सीता मन्त्र उदाहृतः । मन्त्रेऽस्मिन् राममाराध्य साइंगं सावरणं तथा । आराध्य गुटिकी फूत्य धारयेद्यन्नमन्तः । सर्व दुर्घ प्रशमनं पुत्र पौत्र प्रदं नृणाम् । सर्व विद्या प्रदं शश्त्रं सर्व सौभ्यं करं सदा । अन्याभिस्यार कुत्येषु वज्रं पञ्चरमेवहि । किं बहु क्या नृणाम् सर्व सिद्धिं शोकनाशकमिति ॥ यन्त्र सम्यक् विद्यानेन धारयेत्साधकोत्तमः । श्रीरामद्वार पीठात्रे परिवारत्यास्थितान् । गणेशादि सुरान् क्षेत्र पालान्सर्वान्समर्थयेत् । स्वां तनुं शोधयित्वातः परं पूजनमार्थरेत् । उपचारैः खोडशभिस्तथैकादशभिः सुधीः । पञ्चमिवा यज्ञेद्वान् स्व स्व शक्त्यनुकूलतः । सर्व शक्ति युतं रामं साइंगं सावरणं जपेत् । स्तूप्यासर्वान् परिवारान् रामं प्रीत्यर्थमादशत् । एवं यः कुरुते पूजां यन्त्र राजस्य मानवः इह काम्यं सुखं लभ्या प्रेत्य साकेतमृच्छति ।

अर्थ - सीं सीतायै कह कर अन्त में नमः कहे इसे श्रीसीतामन्त्र कहा है । इस मन्त्र में अङ्ग तथा आवरणों के सहित श्रीराम की आराधना करे । आराधना कर के उत्तम यन्त्र को गुटिका बना कर धारण करे यह यन्त्र सर्वदुर्घों का नाश करने वाला है और मनुष्यों को पुत्र पौत्र की प्राप्ति कराने वाला है । सभी ऐश्वर्यों को देने वाला है । अन्य मोहन, मारण, वशीकरण, उच्याटनादि कर्मों में यही वज्रपञ्चर काम देते हैं । बहुत क्या कहे यह यन्त्र मनुष्यों को सर्वसिद्धि प्रदान करने वाला है और शोकों का नाश करने वाला है । उत्तम साधन करने वाले को विधान पूर्वक यन्त्र को धारणा करना चाहिए । श्रीराम के द्वारपीठ के अग्रभाग में परिवार सहित उन देवताओं (गणेश दुर्गा श्वेतपाल सरसवत्यादि) को स्थित करके पूजा करे । इसके बाद अपने शरीर का शोधन करके प्रधान पूजन करे । बुद्धिमान खोडशोपचार पूजन करे तथा एकादश प्रकार से अथवा पञ्चोपचार से पूजन करे । इसके पश्चात सभी शक्तियों के सहित अङ्गावरणों के सहित श्रीराम जु का जप करे हिंर श्रीराम जु के प्रीत्यार्थ नमकार करे इस प्रकार जो मनुष्य यन्त्रराज डी पूजा करते हैं वह इस लोक में सभी सुपों का भोग करके मेरे साथ सर्वांपत्रि श्री साकेतलोक डो प्राप्त होते हैं ।

मूल - अरथ श्रीराम शरणागत मन्त्रस्य श्री रामचन्द्रो ऋषिटेवी गायत्री छन्दः परमात्मा श्रीरामचन्द्रो देवता रां बीजं नमः शक्तिः सर्वाभिष्ठार्थं सिद्धये जपे विनियोगः मूले न कर शोधनं कृत्वा प्रथमं बीजं करतल करयोन्यसेत् । शेषाक्षराण्यङ्गुलि पर्वसु विन्यसेत् ।

अर्थ - इस श्रीराम शरणागत मन्त्र के श्रीरामचन्द्र ऋषि हैं, गायत्रीटेवी छन्द हैं, परमात्मा श्रीरामचन्द्र देवता हैं, रां बीज है, नमः शक्ति है, सर्व अभीष्टों की सिद्धि के लिये जप करने में विनियोग करते हैं । मूल मन्त्र से करशोधन करके प्रथम बीज को करतल कर दोनों में न्यास करे शेष सब अक्षरों को सब अङ्गुलि के पर्वों में विधि पूर्वक न्यास करे ।

मूल - श्रीमद्रामचन्द्र चरणो अङ्गुष्ठात्मां नमः शरणं तर्जनीत्यां नमः प्रपद्ये मध्यमाभ्यां नमः श्रीमते अनामिकात्यां नमः रामचन्द्राय इनिषिकाभ्यां नमः नमः करतलकर पृष्ठात्मां नमः श्रीरामचन्द्र चरणो शानायहृदयाय नमः

શરણમૈશર્યાય શિરસે સ્વાહા પ્રપદે શક્તયે શિખાયૈ વષટ શ્રીમતે બલાય કવચાયહુ રામચન્દ્રાય તેજસે નેત્રાભ્યાં વૌષટ નમો બીજાય અસ્ત્રાય હૃદ શ્રીરામચન્દ્રચરણૌ શાનાય ઉદરાય નમ: શરણમૈશર્યાય પૃથ્બાય નમ: પ્રપદે શક્તયે બાહુભ્યાં નમ: શ્રીમતે બલાય ઉત્તુલ્યાં નમ: રામચન્દ્રાય તેજસે જાનુભ્યાં નમ: નમોવીર્યાય પાદાભ્યાં નમ: અથદેહન્યાસ: શ્રી નમ: મન્ત્રમ: રાં નમ: મન્ત્રમ: ચત્રમ: દ્વાત્રમ: ચત્રમ: રત્રમ: ઇંસૌ નમ: શત્રમ: ત્રમ: એન્નમ: પ્રત્રમ: પત્રમ: ધન્ત્રમ: શ્રીનિમ: મત્રમ: તેત્રમ: રાત્રમ: મત્રમ: ચત્રમ: દ્વાત્રમ: ચત્રમ: નત્રમ: મોત્રમ: એવમુપર્યવિચસેત્ત શ્રીમૂછ્યિનમતેભાલેરામનેતે ચન્દ્રનાસિકા યાં ચરશ્રોત્રે ઇંસૌ મુખેશરભુજ્યોઃ ઇંહૃદિપ્રાપસ્તનયો: ધૈનાલો શ્રીપૃષ્ઠેમતેજડ્યુધ્યો: રામકટ્યાં ચન્દ્રા ઊર્વોઃ ય જાનુનિ નમ: પાદયે: અથધ્યાનમ् ।

જાનકી સહિત રામમિન્દ્રાનીલ મણિપ્રભમ् ।

જ્ઞાન મુદ્રાધરં સર્વ ભૂષાભિ: સમલહૃતમ् ॥

પાર્શ્વચયસત ધનુર્વાણાં સર્વાવયવ સુદરમ્ ।

રાજુવલોચનં ધ્યાયેત્સર્વાભિષાર્થ સિદ્ધુયે ॥

અર્થ - ઇન્દ્રનીલમણિ કે સામાન કાન્તિયુક્ત શ્રીજાનકી જુ કે સહિત જ્ઞાન મુદ્રા ધારણ કરને વાલે સબ ભૂષણો સે યુક્ત, જિનકે સભી અઙ્ગ અતિસુન્દર હૈ એસે સબ અભીષ્ટો કી અર્થ સિદ્ધ કરને વાલે શ્રીરામ કા ધ્યાન કરે । તબ શ્રી યુગલમન્ત્ર Oં નમ: સીતારામાભ્યાં ઇસકા જપ કરે । ઇસકે આગે અઙ્ગન્યાસાદિ કા વિધાન વર્ણિત કરતે હૈ

-
મૂલ - ઊં અઙ્ગુષ્ઠાભ્યાં નમ: નમ: તર્જનીભ્યાં નમ: સીતા રામાભ્યાં મધ્યમાભ્યાં નમ: ઊં અનામિકાભ્યાં નમ: નમ: કનિષ્ઠિકાભ્યાં નમ: સીતારામાભ્યાં કરતલકરૂપૃષ્ઠાભ્યાં નમ: ઊં જ્ઞાનાયહૃદયાય નમ: નમ: ઐશ્વર્યાય શિરસે સ્વાહા સીતારામાભ્યાં શક્તયે શિખાયૈ વૌષટ ઊં બલાય કવચાય હુ નમસ્તેજસે નેત્રાભ્યાં સીતારામાભ્યાં વીર્યાય અસ્ત્રાય હૃદ ધ્યાનં પૂર્વવત્ ।

અર્થ - યહોંપર્યાન્ત શ્રી યુગલ મન્ત્ર કા અઙ્ગન્યાસાદિ જાનના ચાહિયે । ઇસકે આગે પૂર્વકે સમાન હી શ્રીસીતારામ કા ધ્યાન કરકે શ્રીમન્ત્રરાજ કા જપ કરે ।

મૂલ - અસ્ય રામષઢક્ષર મન્ત્રરાજસ્ય બ્રહ્મા ઋષિ: ગાયત્રી છન્દ: શ્રી રામો દેવતા રામીજં નમ: શક્તિ: રામાયેતિ કીલક શ્રી રામ પ્રીત્યર્થે જપે વિનિયોગા: ।

અર્થ - ઇસ શ્રી રામષઢક્ષર મન્ત્રરાજ કે ઋષિ બ્રહ્મા હૈ, છન્દ ગાયત્રી હૈ, દેવતા શ્રી રામ હૈ, શક્તિ નમ: હૈ, કીલક રામાય હૈ, શ્રીરામપ્રીતિ કે લિયે જપ મે વિનિયોગ કરે । આગે રામમન્ત્રરાજ કે અઙ્ગન્યાસાદિ વર્ણિત કરતે હૈ -

મૂલ - ઊં બ્રહ્મણો ઋષયેનમ: શિરશિ ઊં ગાયત્રી છન્દસે નમો મુખે ઊં રાં દેવતાયૈ નમો હૃદિ ઊં રાં બીજાયનમોગુહુયે ઊં નમ: શક્તયે નમ: પાદયો: ઊં રામાય કીલકાય નમ: સર્વાઙ્ગો ઊં રાં અઙ્ગુષ્ઠાભ્યાં નમ: ઊં રી તર્જનીભ્યાંસ્વાહા ઊં રુ મધ્યમાભ્યાં વષટ ઊં રૈ અનામિકાભ્યાં હુ ઊં રુ કનિષ્ઠાભ્યાં વૌષટ ઊં રુ: કરતલકરૂપૃષ્ઠાભ્યાં હૃદ ઊં રાં હૃદયાય નમ: ઊં રી શિરસે સ્વાહા ઊં રુ શિખાયૈ વષટ ઊં રૈ કવચાય હુ ઊં રો નેત્રાભ્યાં વૌષટ ઊં રુ: અસ્ત્રાય હૃદ રાં નમ: બ્રહ્મરસ્ત્રોરાં નમ: ભુવોર્મધ્યે માં નમ: હૃદિ ચં નમ: નાભૌ નં નમ: લિઙ્ગો મન્ત્રમ: પાદયો: રાં નમ: શિરસિ રાં

नमो मुण्डे मां नमः हृष्टदेय नमः नाभौ नं नमः गुज्जे मं नमः पादयोः रां नमः नाभौ रां नमः गुज्जे मां नमः पादयोः रां नमः शिरसि नं नमः मुण्डे मं नमः हृष्टदेय रां नमः पादयोः रां नमः गुज्जे मां नमः । नाभौ यं नमः हृष्टदेय नं नमः मुण्डे मं नमः शिरसि रां नमः मुण्डे मां नमः हृष्टदेय यं नमः नाभौ नं नमः गुज्जे मं नमः पादयोः रां नमः गुज्जे मां नमः पादयोः यं नमः शिरसि नं नमः मुण्डे मं नमः हृष्टदेय रां नमः शिरसि रामाय नमः नाभौ नमो नमः पादयोः ।

अर्थ - यह तो श्रीराम मन्त्र का न्यास हुआ । अब देह शुद्धि और पूजनाटिक कर्म का विधान वर्णित करते हैं ।

मूल - देह शुद्धि विधायादौ पूजयेद्रघ्नन्दनम् । पूजा द्रव्याणि संशोथ्य पूजापात्राणिशोधयेत् ॥ द्रव्यै सुप्रोक्षतैः सम्यक् पूजयेत् पुरुषोत्तमम् । विधिनाराधितो रामः सम्यगाराधितोभवेत् । मन्दिरं मार्जयित्वाथ देवमावाहेद्विभुम् । आवाहयित्वा देवेशं मध्ये पाद्यं तथाऽर्पयेत् ॥ मधुपूर्क ततो दद्यात्तस्त्वाचमयेद्विभुम् । सरथ्यादि सलिलैर्देवं सापयेत्सीत्यामङ् ॥

अर्थ - प्रथम शरीर शुद्धि करके तब श्रीरामजु की पूजा करे जिसमें पूजा द्रव्य का शोधन करके हिंर पूजा पात्रों को शुद्ध करे पूजा सामग्री का सब प्रकार प्रोक्षण करके पुरुषोत्तम श्रीराम का घोडशोपचार पूजन करे । श्रीराम का विधिपूर्वक आराधन ही उनका सम्यक आराधन होता है । श्रीराम के मन्दिर का परिमार्जन करके उन श्रीराम का आवाहन करके मध्य में पाद्य अर्पण करे । हिंर मधुपूर्क अर्पित करे हिंर प्रभु श्रीराम को सरयू प्रभृति नहिंयों के जल से आचामन कराएं अथवा जिस नदी तीर्थादि के जल वर्तमान हों उससे जनकी जु के सहित प्रभु श्रीराम को सानां कराएं ।

मूल - वक्त्राणि धापयेत्सम्यक् यज्ञ सूत्रञ्चधापयेत् । अङ्ग रां समर्प्यथ तुलसी पुष्पमालिका । समर्पयेत्ततः सर्व भूषाणैर्भूषयेद्विभुम् । अङ्गाणि पूजयेत्सम्यक् ततो रामः प्रसीदति ॥ धूपं दीपञ्च नैवेद्यमारात्तिकमथार्ययेत् । पुष्पाङ्गलिमयो दधात्परिक्तिकमण्मेवय ॥ प्राणमेत् शास्त्र विधिना सूत्रास्तोत्रै परात्परम् । एवं सम्पूजयेद्यस्तु शोऽमृतत्वञ्च गच्छति ॥ इदं तु परमं गुह्यं रहस्यं सर्वं दुर्लभम् । रामभक्ताय दातव्यं न देयम्ग्राह्यतयेति ॥

अर्थ - सब प्रकार से वस्त्रों को और यज्ञोपवीत को धारणा कराये । अङ्ग रागा (सुगन्धित पदार्थ) समर्पण करे तथा तुलसीपुष्पमालिका धारणा कराये तत्पश्चात सभी आभूषणों से श्रीराम को भूषित करे और जितने अङ्गा देवता हैं उन सभका विधिपूर्वक पूजन करे तभी श्री राम प्रसन्न होते हैं । धूप, दीप, नैवेद्य और आरती यह सब अर्पण करके पुष्पाङ्गलि देकर चार परिक्तमा देते हुये परात्पर स्तोत्रों (अर्थात जिनमें श्री राम की परात्परता वर्णित हो) से स्तुति करके शास्त्र विधि से साधाङ्ग प्रणाम करे । जो इस प्रकार पूजा करते हैं वे मोक्ष (साउतलोक) को प्राप्त होते हैं । यह रहस्य अत्यन्त गोपनीय है सबको अत्यन्त दुर्लभ है केवल श्रीरामभक्त को देना चाहिए पाकृत अर्थात जो कोई माया मोह में आसक्त है और परतत्व से विमुख है उन्हें यह रहस्य कदापि नहीं सुनाना चाहिए ।

इत्यर्थवर्णे विश्वभरोपनिषत् समाप्तः ॥

यहाँ अर्थवर्णीय श्रुति विश्वभरोपनिषद समाप्त होती है ।

ઇતિ શ્રીવિશ્વમભરોપનિષત્તુ ભાગા ટીકા સહિતા સમૂશ્રા ।

Encoded and proofread by Mrityunjay Pandey

Shri Vishvambhara Upanishat

pdf was typeset on December 17, 2023

Please send corrections to *sanskrit@cheerful.com*

